

Večerka, Radoslav

Lingvistická skica k Velké Moravě a raně středověkým Čechám

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. E, Řada archeologicko-klasická. 1989-1990, vol. 38-39, iss. E34-35, pp. 61-76

ISBN 80-210-0167-4

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/109506>

Access Date: 29. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

RADOSLAV VEČERKA

LINGVISTICKÁ SKICA K VELKÉ MORAVĚ A RANĚ STŘEDOVĚKÝM ČECHÁM

Bořivoj Dostál, jemuž je tato skica věnována u příležitosti jeho životního jubilea, soustředil své celoživotní vědecké snažení k archeologickému výzkumu Velké Moravy s přesahy do jejího okolí, především též do přemyslovských Čech. Jako jubilantův kolega in slavicus bych rád načrtl v několika poznámkách jakýsi filologický pendant k jeho tematice archeologické. Půjde v nich o některé otázky povahy a osudů staroslověnštiny jako spisovného jazyka Velké Moravy a raně středověkých Čech a nejstaršího slovanského jazyka spisovného vůbec.

1. Odborný zájem o staroslověnštinu má mimořádně dlouhou tradici. Začíná se — v době knihtisku — už r. 1591 anonymním spiskem ADEL-FOTES, pak mluvníčkou L. ZIZANIJE (1596) a pokračuje přes rozsáhlou gramatiku M. SMOTRICKÉHO (1619) až do počátku stol. 19., kdy se rodí bádání už skutečně vědecké v pojednání A. CH. VOSTOKOVA (1820) „o slovanském jazyce“ a zejména v monumentálním díle J. DOBROVSKÉHO (1822).

Od těch dob vznikly desítky paleoslovenistických prací syntetických a stovky monografií a studií dílčích, a to jak deskriptivních, tak od poloviny 19. stol. v zesílené míře též historických, hledajících i původ stsl. jazykových prostředků a mířících přes staroslověnštinu do praslovanštiny, ba až do hlubin jazykového dávnověku indoevropského. Souběžně s tím řešila slovanská jazykověda od Vostokova a Dobrovského též otázku teritoriálního zařazení a původu staroslověnštiny, když odmítla dřívější naivní představy, že to byla „matka“ slovanských jazyků, a rozpoznala v ní jejich „starší sestru“. V odpovědi na otázku, odkud tato starší sestra vlastně pochází, slovanská filologie 19. stol. delší dobu tápala. Dobrovský sice ještě neznal a ani nemohl z vlastního názoru znát faktickou situaci slovanských jazyků na Balkáně, přesto s geniální jasnozřivostí položil vlast staroslověnštinu do prostoru srbsko-makedonsko-bulharského. Ale objevila se na počátku 19. stol. též — z pera KALAJDOVIČOVA (1824) — „teorie moravská“, jenže její nepřijatelnost byla ihned zřejmá, takže se nedočkala delšího trvání. Zato se mnohem úporněji, hlavně autoritou

vídeňského profesora F. MIKLOSICHE (1850, 1852) a vlastně už současníka Jungmannova B. Kopitara, držela „teorie panonská“, podle níž byla staroslověnština založena na dialektech Slovanů panonských, tj. v podstatě předků dnešních Slovinců. Od druhé poloviny 19. stol. však sílila v názoru na provenienci staroslověnštiny „teorie bulharská“, zejména v pracích filologie německé, např. u A. LESKIENA (1871), ale i naší, např. u L. GEITLERA (1873) nebo E. KOVÁŘE (1889). Definitivní uznání ve vědě jí získal V. JAGIČ (1900b), když se mohl už opřít nejen o suverénní znalost památek, ale i o terénní nářeční výzkum svého žáka V. Oblaka v Makedonii.

Dnes se přijímá takřka bez výhrad, že živým jazykovým podnožím nejstaršího slovanského spisovného jazyka byla řeč Slovanů ze zemědělského zázemí Soluně, rodiště Konstantinova a Metodějova.

2. V popisech staroslověnštiny a v historickosrovnávacích a dialektologických úvahách o jejím původu se však poměrně dlouho nebral v potřebné míře v úvahu fakt, že to byl jazyk spisovný. Teprve v Tezích Pražského lingvistického kroužku k 1. sjezdu slovanských filologů v Praze r. 1929 byl se vši naléhavostí a teoretickou důsažností vznesen postulát zkoumat staroslověnštinu z hlediska její spisovné funkce.

O co přitom jde. Starší jazykoveda hodnotila jednotlivé prostředky z jazyka spisovného i z lidových nářečí stejným způsobem podle zásady „doklad jako doklad“. Jazyk spisovný chápala v podstatě jako písemně fixovaný dialekt, jako živou lidovou řeč, pouze oděnou do grafického roucha. Ve skutečnosti sama fixace textů písmem má už jen z technických důvodů dalekosáhlé důsledky pro podobu jazyka, jímž jsou zapsány. Projev realizovaný mluvčím fónicky má nevratný lineární spád; co je jednou vyřčeno, nelze vzít zpět, „vynulovat“. Navíc při této realizaci jazykových projevů časová tiseň neumožňuje vždy mluvčímu najít s dostatečnou pohotovostí žádoucí pojmenování. Ani perspektiva jednotlivých výroků nebývá mluvčímu vždy zřejmá do všech detailů už v okamžiku, kdy je začíná formulovat, proto bývají jeho promluvy zpravidla vybudovány na sledu téma — réma a ostatní složky bývají připojovány dodatečně, additivním způsobem, s různou mírou syntaktické autonomnosti, s poruchami rekčních a kongruenčních spojů, zvl. „na dálku“, s možnou apoziopozí, jako proud řeči ne dost zřetelně syntakticky segmentovaný. Naproti tomu pisatel není většinou vystaven takové časové tísní, má možnost lépe si své promluvy promyslet, dokonce jejich formulaci zpětně, dodatečně opravovat (kdežto mluvčí může „opravit“ to, co již bylo řečeno, jen ve formě dalšího výroku!); proto mohou být psané projevy formulovány v intelektuálně promyšlenějších a syntakticky uzavřených a vnitřně skloubených a gramaticky přísně organizovaných jednotkách, pravých větách.

Mluvené projevy probíhají dále jako jedinečné aktuální komunikační akty za fyzické přítomnosti adresáta (případy samomluvy nebo myšlení „vnitřní řeči“ jsou lingvisticky exkluzivní). Písemné projevy naproti tomu jsou z nutnosti fyzické přítomnosti adresáta vyvázány, stejně jako ze

spjatosti s místem a časem projevu: mohou být percipovány různými adresáty, na různých místech a v různých dobách. Základní pragmatické úběžníky, na nichž je vybudována architektura jazykových projevů, totiž „ego — nunc — hic“ (já — nyní — zde) nemusejí být proto v psaných projevech vždy tak automaticky evidentní, jako při osobním styku autora a adresáta projevu v konkrétní jedinečné situaci komunikačního aktu realizovaného fónicky; proto nacházejí, stejně jako celá sféra tzv. „situační druhotnosti“ psaných projevů, nezřídka i specifické jazykové prostředky a formy vyjádření.

Kromě těchto tak říkajíc „jazykově technických“ momentů podléhá se na specifičnosti spisovného jazyka (a jeho odlišnosti od lidové řeči mluvené) i momenty obsahové. Předspisovná řeč starých Slovanů sloužila převážně k dialogickým komunikacím reagujícím aktuálně na elementární, sdělně nenáročné životní situace, v menší míře též k monologickým komunikacím, jako byla vyprávění o minulých událostech, epické i lyrické útvary ústní slovesnosti, zvykového práva apod. Komunikované obsahy se týkaly civilizačních a kulturních jevů poměrně prostých. Jako jazyk spisovný měla se však staroslověnština stát nástrojem dorozumění ekvivalentním literárně už dávno vytríbené řečtině v textech intelektuálně mnohem složitějšího a výrazově náročnějšího obsahu filozofického, teologického, právního i kulturního a civilizačního vůbec. Musela proto především obohatit nedostačující soustavu potřebných pojmenování, zvl. různých speciálních termínů dotud v lidové řeči vůbec nepřicházejících v úvahu, racionálně dotvořit systém sémanticky a funkčně jemně diferencovaných typů souvětí, zvl. podřadného, a využít prostředků tzv. větné kondenzace, tj. konstrukcí infinitivních a participiálních. Jejím vzorem a zdrojem tu byl samozřejmě sám jazyk předloh, tj. řečtina; do staroslověnštiny z ní bylo přímo přejato skoro dvě stě slov a řada dalších byla kalkována slovtvorně nebo sémanticky, to znamená, že byl slovanskými slovními elementy napodoben řecký slovtvorný postup nebo že slovo domácí získalo další, nový význam nebo významy podle obdobného slova řeckého. Rovněž se zčásti napodobovaly řecké syntaktické konstrukce, zčásti pak byl vlivem řec. předloh upraven frekvenční index některých prostředků v projevech: některé prostředky, v živé řeči dotud řídké nebo ojedinělé, se v spisovném jazyce staly častými a naopak (VEČERKA 1971).

Staroslověnština nebyla však jen jazykem spisovným vůbec, nýbrž byla jazykem bible a dalších textů pokládaných ve své době za „posvátné“ (mimoходом, V. HANKA staroslověnštinu „jazykem posvátným“ i nazýval /1846/) a byla jazykem liturgickým. Právě o toto její určení vedla cyrilometodějská literární škola známé boje s latinským klérem a diplomatická jednání o její uznání a schválení papežskou kurií. Funkce oficiálního jazyka církve propůjčovala staroslověnskému jazyku tu nejvyšší společenskou prestiž, tvořila základní atribut její pravé spisovnosti a literárnosti. Můžeme tak staroslověnštinu označit tím spíše i proto, že pro ni bylo vytvořeno speciální písmo, hlaholice, a že založila souvislou

literární tradici, která pak trvala po celá staletí (VEČERKA 1980; DOGRAMADŽIEVA 1983).

V této souvislosti je třeba říci, že ne každý písemný záznam musí být hodnocen jako skutečně spisovný. Podle traktátu bulharského spisovatele Chrabra z počátku 10. stol. i Slované v předcyrilometodějském období, přijímající křesťanství, užívali (rozuměj pro svůj jazyk) „řeckých a latinských písmen bez úpravy“. Soudobá věda vykládá tento Chrabrův údaj tak, že misionáři z Byzance, severní Itálie a Bavorska si pro svou katechetickou a pastorační činnost mezi Slovary pořizovali potřebné elementární texty, jako credo, otčenáš, zpovědní a křestní formule atd., v jejich jazyce (ISAČENKO 1946—47; CIBULKA 1956; STANISLAV 1971). Tato praxe užívat „čtvrtého jazyka“ (*lingua quarta*) (ZAGIBA 1967, 1971) byla obvyklá dokonce i u kléru zastávajícího trojjazyčnou doktrínu jazyka liturgického, kterým podle toho směla být jen stará hebrejšťina, řečtina nebo latina (KUEV 1982). Užívání „čtvrtého“ jazyka jako jazyka misijního nezaložilo však souvislou literární tradici a zůstalo omezeno na záznamy pořizované ad hoc pro potřeby jednotlivých misionářů. Text tohoto typu (z předcyrilometodějské Panonie) se někdy spatřuje v latinou psaných *Frizinských zlomcích*, které jsou však zachovány až v rukopise z 10. stol.

Staroslověnština naproti tomu vstoupila na evropskou kulturní scénu ihned a bez tápání jako plně v této funkci zformovaný jazyk spisovný s liturgickým určením zásluhou mimořádné jazykové invence a talentu, literární tvořivosti a hlubokého vzdělání Konstantina a Metoděje a jejich literární školy.

3. Víme dobře, že podnět k vytvoření slovanského literárního jazyka vyšel od moravského knížete Rastice-Rostislava, když požádal byzantského císaře Michaela o učitele víry a organizátory církevního života znalé slovanského jazyka. A víme také, že císař napsal Rostislavovi ve zvláštním listu: „i vy budete nyní připočteni k velkým národům, které slaví Boha svým jazykem“. Už na základních školách se naše děti učí, že cyrilometodějská mise přinesla k nám do literárního užívání jazyk srozumitelný, tj. „domácí“, „svůj“. Není však tato představa v zásadním rozporu s tím, že staroslověnština nebyla založena na živé řeči starých Moravanů, nýbrž Slovanů z okolí vzdálené Soluně? A nebyla tedy na půdě staré Moravy přece jen jazykem „cizím“, stejně jako řečtina nebo latina?

Nebyla. Ideální totožnost nebyla tehdy ostatně ani mezi staroslověnštinou a řečí solaňských Slovanů; byly tu přece rozdíly vyplývající ze „spisovnosti“ staroslověnštiny, jak bylo vyloženo v bodu 2. Na Moravě k nim ovšem přibýly ještě difference další, které reflektovaly nikoli funkční, nýbrž teritoriální odlišnosti dialektů starých Moravanů od dialektů starých Soluňanů. Ale je třeba zdůraznit, že v 9. stol. byla územní diferencovanost slovanského jazykového světa vcelku ještě málo vyvinutá, že známé a vědecky zjistitelné nářeční rozdíly na území pozdně praslovanského jazyka byly jen nečetné. Víme, že proti stsl. *duši* bylo tehdy moravské *duši*, proti stsl. *cvětz* a *dzvězda* mor. *květz* a *gvězda* (tj. dnešní

hvězda), proti stsl. *zemla* mor. *źemla* (litery s čárkou označují jejich změkčenou výslovnost), proti stsl. *velz* a *plelz* mor. *vedlz* a *pletlz*, proti gen. stsl. *dušę* (litera *ę* označuje „nosové e“) mor. *dušę*, proti stsl. *vedeši* mor. *veđešb*, proti instr. sg. stsl. *duchomъ* mor. *duchъmъ*, proti partic. stsl. *vedy* mor. *veda*, proti obratu stsl. *da bōdetz voła tvoja* (litera *o* označuje „nosové o“) mor. *bōđi voła tvoja*, srov. ostatně tento obrat archaicky i v nové češtině: *buď vůle tvá*, aj. Uvedli jsme jich však absolutní většinu. Naprostá převaha ostatních sémantických prostředků, tj. kořenových morfémů jako nositelů lexikálních významů slov, odvozovacích sufixů a prefixů jako nositelů významů zařazujících, flexivních koncovek jako nositelů gramatických kategorií jmen i sloves atd., byla stále ještě obecně slovanská, a tedy na celém slovanském území i obecně srozumitelná (ČEJKA—LAMPRECHT 1965). Staroslověnština proto přes svou genetickou „cizost“, kterou ovšem objevuje až dnešní lingvistika, vstoupila do komplexní jazykové reality staré Moravy jako její spisovný jazyk domácí (VEČERKA 1985). Její nečetné a většinou zde i uvedené diference od místního jazykového úzu byly tu (mluvčími samými!) nepochybně hodnoceny jako jazykové příznaky její spisovnosti. Je to situace zcela nám i dnes pochopitelná, protože ani současná spisovná čeština se ideálně nekryje s naším živým jazykovým území; proti spisovné větě *Pronesl jsem to dveřmi celé* by rodilý Brňan spontánně řekl *Pronesl sem to dveřima celý* a Pražan patrně *Já to prones dveřma celý*; o výrazové identitě tu nemůže být řeči. První z citovaných vět, které každý Čech dobře rozumí, hodnotíme jako spisovnou a prostředky příznakově spisovné jsou v ní právě ty, kterými se liší od běžného úzu v Brně nebo v Praze.

Někdy se otázka „komunikativnosti“, tj. srozumitelnosti staroslověnštiny v prostředí nevzdělaného lidu moravského klade nikoli pro „cizí“ původ jejího jazykového podnoží, ale pro intelektuální náročnost textů v ní sepsaných a právě s ní související „exkluzivnost“ jazyka. Jestliže slyšel moravský laik, tj. neknež, z úst příslušníků cyrilometodějské literární školy začátek evangelia Janova (což jsou zároveň i první slova, jimiž se začala literární činnost v slovanském jazyce) *iskoni běaše slovo*, mohl by být např. jasně všechny novoplatónsky filozofické a z nich vyplývající teologické významové odstíny slova *slovo*? Zjevně nikoli. Nezněl mu tedy tento text přece jen jako „hlas zvonce měděného“, jak se říká v Konstantinově Proglasu? Samozřejmě nerozuměl náš Moravan tomuto ani řadě dalších podobných pojmů a obrátů tak, jako vzdělaný teolog, ale na druhé straně to pro něj ani nebylo nesrozumitelné, sémanticky prázdné brumlání toho druhu, jako tžž úryvek přednesený řecky (*en archē ēn ho logos*) nebo latinsky (*in principiō erat verbum*): řecké a latinské (nebo i německé) texty mu — bez potřebného vzdělání jazykového — zněly jako pouhé zvuky bez významu, a proto je (nejen na Moravě) posměšně napodoboval (*bar-bar*), nebo jejich mluvčí označoval za „němé“ (odtud *barbaři*, ostatně výpůjčka z řečtiny, resp. latinským prostřednictvím, a *němci* — pak *Němci*). Lingvisticky leží hranice mezi „cizostí“ a „domáckostí“ jazyka právě zde. Míra srozumitelnosti je věcí extralingvis-

tickou; je to záležitost stavu duchovní kultury a vzdělanosti. Uvažme jen, že i dnes je sémantická náplň třeba slova *ruka* jiná u Čecha speciálně nevzdělaného a jiná např. u lékaře. Komunikativní síla staroslověnských textů ve staré Moravě byla ovšem různá podle jejich náročnosti myšlenkové i podle různého předběžného vzdělání a inteligence jejich posluchačů, ba i podle jejich ochoty slyšenému slovu porozumět. Ale o tom, že v těchto projevech rozpoznávalo místní obyvatelstvo jazyk svůj, arci v jeho stylově „vysoké“ vrstvě, lze sotva pochybovat.

Kromě komunikatovnosti staroslověnštiny ve staré Moravě se ruku v ruce s konstatováním o tom, že to byl spisovný jazyk chápaný tu jako domácí, objevuje často výklad o „demokratičnosti“ staré slovanské duchovní kultury, na níž se při srozumitelnosti spisovného jazyka mohly podílet i vrstvy laické v rozsahu jinde neobvyklém. V podstatě je to tvrzení správné, srovnáváme-li situaci staré Moravy za působení cyrilometodějské literární školy se situací jiných zemí, v nichž liturgické jazyky zněly místnímu obyvatelstvu zcela „němě“. Nebezpečí nesprávného chápání této staré „demokratičnosti“ však vyvstává v tom okamžiku, kdy bychom chtěli do raného středověku anachronicky promítat současné představy vlastní rozvinuté moderní společnosti, už v posloupnosti celé řady posledních generací alfabetické, požívající plného a vskutku demokratického vzdělání a účastníci se nesrovnatelně širšího, bohatšího a různorodějšího kulturního života, než jaký mohla nabídnout doba před 1100 lety. Přes úctu a obdiv k intelektuální úrovni a literárně tvůrčím schopnostem cyrilometodějské literární školy i k nepomíjivé historické důležitosti jejich díla pro evropskou písemnou vzdělanost nesmíme zapomínat na to, že číst a psát uměl ve staré Moravě jen velmi omezený počet kněží (sotva více než dvě stovky) a aktivně literárně činných z nich byla asi sotva desetina. Základní masa moravského obyvatelstva byla negramotná, takže její podíl na soudobé písemné vzdělanosti bylo jen pasivní: musela jí být zprostředkována gramotným knězem. Obsahově pak se tato vysoká duchovní kultura omezovala toliko na laickou percepci základních náboženských představ a na účast na církevních obřadech — mších, křtech, svatbách, pohřbech atp. Ani to nebylo ovšem ve své době málo. Ale vcelku jen s plným vědomím jeho dobově podmíněného obsahového omezení smíme užít atributu „demokratičnosti“ pro písemnou vzdělanost staré Moravy, má-li vskutku adekvátně odpovídat označené jím historické skutečnosti.

4. Srovnání živé řeči starých Moravanů se staroslověnštinou cyrilometodějské literární školy je založeno na rekonstrukci: ani řeč starých Moravanů, ale ani spisovné projevy cyrilometodějské školy nejsou ve svém přímém rukopisném podání z té doby zachovány (s jedinou možnou výjimkou, viz níže). Řeč starých Moravanů se rekonstruuje v pracích z historicko-srovnávací jazykovědy na základě historického srovnávání českých a slovenských dialektů mezi sebou, dále jazyků slovanských a jazyků indoevropských. Spolehlivé poučení o pozdní praslovanštině a její podobě též na našem území poskytuje v poslední době A. LAMPRECHT (1987).

O rekonstrukci „cyrilometodějského jazyka“ usiluje slovanská jazyko-
věda rovněž už řadu desetiletí; ve 20. stol. byl dokonce vypracován pojem
„staroslověnština moravské redakce“ nebo „moravského typu“, též „mo-
ravská staroslověnština“, a její obraz se většinou získává na pozadí rov-
něž rekonstruovaného velkomoravského „kulturního dialektu“; k poznání
jazykové situace staré Moravy přispěla v poválečném období řada bada-
telů, např. TRUBETZKOY (1954), SHEVELOV (1957), MOSZYŃSKI (1958),
MAREŠ (1961), TKADLČÍK (1963), MATĚJKA (1964), LVOV (1965), STA-
NISLAV (1966, 1974), VEČERKA (1980, 1985), KRAJČOVIČ (1985) aj.
Tato rekonstrukce se provádí především na základě analýzy nejstarších
rukopisů „klasické staroslověnštiny“, tzv. „kanonických památek“ z bul-
harského prostředí samého konce 10.—poloviny 11. stol.

Klíčové postavení má však v těchto úvahách nejstarší dosud známá
rukopisná památka slovanská, hlaholící psané tzv. *Kyjevské listy* nebo
též *Kyjevský misál* (dále KL). Je to rukopis neobvykle malého (osmerko-
vého) formátu i rozsahu: obsahuje jen 13 str. starého textu (na první,
titulní stránce je text mladší), ale není to soubor jednotlivých navzájem
nesouvisejících listů nebo fragmentů, jak se památka někdy též — ne-
správně — označuje, nýbrž ucelený kodex, v němž snad chybí 1 list.
Ze 7.—9. stol. je známo několik latinských kodikulů podobného formátu,
rozsahu i obsahu; byly to tzv. *libelli missae*, jakési „kapesní“ mešní pří-
ručky (sakramentáře nebo misály) určené ke konkrétním krátkodobým
služebním účelům celebrujících kněží při misijních pobytech nebo na
cestách. Rukopis slovanský, získaný asi v klášteře sv. Kateřiny na Sinaji,
daroval počátkem 70. let 19. stol. vedoucí ruské pravoslavné mise v Jeru-
zalémě A. Kapustin Duchovní akademii v Kyjevě; vědecké veřejnosti byl
představen na výstavce rukopisů u příležitosti 3. sjezdu slovanských ar-
cheologů v Kyjevě r. 1874. Byl okamžitě oceněn pro své evidentně mimo-
řádné stáří po stránce paleografické i jazykové, dále proto, že šlo o text
přeložený z latiny, kdežto předlohy ostatních nejstarších památek jsou
takřka výlučně řecké, a konečně pro velmi nápadné jazykové znaky:
v rukopisu se vedle některých důsledných jevů jihoslovanských, jako je
tzv. *l* epentetické (typ *zeml'ia*), pouhé *l* za pův. *dl* a *tl* (typ *vels*, *plels*),
koncovka *-ę* v některých pádech měkkých skloňovacích typů (např. gen.
sg. *dušeę*) aj., objevují rovněž zcela důsledně některé jevy, které jako sou-
bor jsou z hlediska lingvisticky geografického lokalizovatelné na západ-
nější část západoslovanského jazykového teritoria, tj. prakticky na jazy-
kové území lužickosrbské a české. Jsou to střídnice z za **dj*, např. impe-
rativ *dazę* (proti klasicky staroslověnskému *žd*: *dažđę*), dále *c* za **tj/kt*,
např. *pomocę* (proti klasicky staroslověnskému št: *pomoštę*), *šč* za **stj/skj*,
např. *zaščiti ny* (proti klasicky staroslověnskému št: *zaštiti*) a konečně
koncovka *-ьтъ* v instr. sg. tzv. o-kmenů, např. *obrazьтъ* (proti klasicky
staroslověnskému *-омь*: *obrazомь*).

První vydavatel památky jako celku V. JAGIČ (1890, 1898, 1900a) vy-
ložil jazyk KL jako spisovný úzus vzniklý přizpůsobením klasické staro-
slověnštiny českému jazykovému prostředí. Naproti tomu F. MIKLO-

SICH (1879) pro důslednost některých prvků jihoslovanských a jiných západoslovanských v památce myšlenku o vzniku její normy jazykovým míšením odmítl a vyslovil hypotézu, že KL reflektují beze zbytku a v úplnosti nějaké místní lidové nářečí, v němž byly tyto znaky fakticky zastoupeny, tj. nějaký přechodný dialekt západoslovansko-jihoslovanský v staré Panonii, který pak bez jakýchkoli stop zmizel.

Vedle obou dodnes existujících výkladových linií geneze KL, jagicovské a miklošičovské, objevil se v poslední době též názor, že KL jsou falzem 19. stol., na jehož vytvoření se prý podílel i V. Hanka (HAMM 1979). Tato domněnka však byla v odborné kritice zásadně odmítnuta a přesvědčivě a argumentovaně vyvrácena (KORTLANDT 1980; BIRNBAUM 1981; VRANA 1981; NIMČUK 1983; PANTELIC 1985; ONDRUŠ 1984, 1986; SCHAEKEN 1987; VEČERKA 1988), takže i dnes můžeme stále ještě odůvodněně pokládat KL za nejstarší dosud známý slovanský rukopis se souvislým textem. Výklad jejich jazyka v duchu Miklošičově, jakkoli se v části slovistiky drží i v současnosti (STIEBER 1971, 1978; SCHAEKEN 1987), má několik těžko překonatelných slabín.

Především se pro výklad KL rekonstruuje z jejich jazyka samého a žádným jiným pramenem už nedoložený přechodný dialekt západoslovansko-jihoslovanský, aby se pak tento předpokládaný dialekt stal zase zpětně východiskem a oporou pro výklad jazyka KL; je to typická argumentace v kruhu, zcela nekorektní z hlediska formálně logického.

Ale ani věcně nevzali zastánci miklošičovské linie v dostatečné míře v úvahu specifičnost jazyka spisovného vůbec a liturgického zvláště (viz o ní zde výše) a vykládají tuto liturgickou památku jako text vytvořený v lokálně omezeném venkovském dialektu, a to od tvůrců, kteří oficiální církevní jazyk cyrilometodějské literatury, mající všechny atributy spisovnosti a stylově „vysokého“ určení, dobře by byli museli znát, když užili jeho písma, tj. hlaholice. Představa KL jako textu složeného v lidovém nářečí je zcela nepřijatelná.

O tom, že jazyk KL reprezentuje vskutku spisovný standard Velké Moravy, svědčí však některé jejich pozoruhodné lexikální shody s památkami vzniklými literárně na území staré Moravy a Čech, jako jsou *Život Konstantinův*, *Život Metodějův*, *nomokánon*, *Zakon sudnyj ljudem*, obě *csl. legendy václavské*, *liturgický kánon k uctění památky sv. Václava*, *překlad homilí Řehoře Velikého (Besedy na evangelije)*, *Vídeňské listy hlaholské*, *modlitba ke sv. Trojici*, *apokryfní evangelium Nikodémovo*, *Frizinské zlomky*, *svatovítské officium* aj. Jde přitom o lexikální jednotky zčásti terminologické povahy, které v jiných památkách doloženy nejsou a spínají tak charakteristickými znaky spisovného jazyka KL s touto ústředně moravskou, panonskou a českou literární tvorbou staroslověnskou; z větší části jde přitom v případě těchto řídce doložených slov o lexikální latinismy a germanismy, srov. např. *мѣша* „mše“, *прѣфација* „preface“, *рoванијe* „obětiny“, *инoкoстѣ* „vyhnanství“, *oтплатити* „odpustit“, *вѣсoдѣ* „přijímání“, *пapeжѣ* „papež“, *закoнѣникѣ* „zákoník“ aj. (k slovní zásobě KL srov. mj. AUTY 1969; ONDRUŠ 1984, 1986).

Výklad jazyka KL jako spisovné normy staroslověnštiny moravské redakce počítal dosud více méně s tím, že rukopis sám je opisem z velkomoravské předlohy, ale zachovávajícím ještě dobře původní jazykový ráz své předlohy. Slavistika tu mimoděk setrvala na původním stanovisku Jagićově, který slovo *rovaniję*, v jeho době ještě hapax legomenon (tj. slovo ojedinělé, nikde jinde už nedoložené), podezřívá jako koruptelu, tj. zkomoleninu vzniklou písařskou chybou z očekávaného jím *darovanije* v předpokládaném velkomoravském originále. Zatím však bylo *rovaniję* objeveno i v *kánonu Václavově*, stsl. památce českého původu, a bylo vyloženo jako výpůjčka ze sthněm. *arvani*; výchozí *ǫrv-* bylo zcela legitimně změněno v *rov-* při tzv. metateze likvid, a to v jejím severoslovanském průběhu — když středoslovenskou a jsl. střídnici by bylo *rav-*, srov. např. dvojí podobu psl. předpony **ǫrz-* na různých částech slovanského teritoria: severoslovanské *roz-*, ale středoslovenské a jihoslovanské *raz-*. Tím, že termín KL *rovaniję* získal plné domovské právo v kulturním dialektu Slovanů, kteří byli v době průběhu metateze likvid (polovina 9. stol.) na sever od izofóny (teritoriální hranice hláskových jevů) *rot-* : *rat-* ve styku s jazykovým živlem německým, padl i jediný důvod pokládat KL za opis a nic nebrání tomu uznat je za protograf (původní, první písemný záznam nějakého textu). Chápání KL jako protografu by zároveň odstranilo námitku zastánců miklošičovské linie proti důslednému zastoupení znaků různé teritoriální provenience jako výsledku jejich míšení v jazyce rukopisu: nedůsledná promiskuita znaků různého původu (místního i časového), kterou postulují jako jediný legitimní výsledek míšení různých lokálních a chronologických prvků v spisovných textech, se v opisech objevuje vskutku zcela zákonitě, neboť do nich v procesu opisování pronikají nesystematicky a zčásti proti vůli jednotlivých kopistů prvky z jejich místních dialektů, nebo v nich naopak pravopisné zvyklosti různých mladších skriptorií nestačí jazykovou podobu protografu a stopy dalších opisů překřýt beze zbytku; ve výsledném rukopisu setkávají stopy různých časových a lokálních jazykových vrstev z prostředí, jimiž daný text v procesu opisování procházel. Právě protograf však může být jazykově i graficky vyvážený a relativně jednotný jako výsledek jazykově normativních představ jedné literární školy, resp. jednoho skriptoria. Pokud se jazyk zkoumaného textu projevuje jako důsledná směs prvků různého původu, lze jej nejspíš vyložit jako výsledek promyšlené a záměrné reformy spisovného jazyka. Jazykově politický postup tak dalekosáhlý a koncepční předpokládá však i dostatečně autoritativní kulturní centrum, z něhož vychází; máme právo očekávat jej jen v první, tvůrčové a zakladatelské generaci slovanských písmáků, tj. v literární škole cyrilometodějské. Ostatně norma KL tak už i byla zdařile vyložena (MAREŠ 1961). Jestliže tedy pokládám KL jako rukopis za protograf, pak ovšem za protograf cyrilometodějský. Mimořádná archaičnost jazyková (v památce je mj. jako v jediném z dosud známých stsl. rukopisů doloženo 721 dokladů s ѣ a ѡ přesně na etymologicky očekávaných místech s jedinou jejich záměnou, zjevně písařskou chybou), ale i starobylost

paleografická a kodikologická vedou mě nyní — na rozdíl od mého vlastního mínění dřívějšího — k logickému závěru, že KL jsou jediným dosud známým rukopisem pocházejícím přímo z velkomoravského období. Historicky bych jejich vznik spojoval nejspíše s cestou cyrilometodějské družiny z Benátek do Říma koncem r. 868 a s jejím římským působením. Úvodní klimentská mše KL výborně odpovídá přivítání cyrilometodějovské družiny nejvyšším římským klérem před branami města u příležitosti předání Klimentových ostatků a jejich uložení v Římě, další mše pak událostem při a po známém schválení „slovanských knih“ papežem, kdy se slovanské mše sloužily v rychlém sledu za sebou v různých římských kostelích.

5. Důležitým svorníkem spínajícím KL s prostředím slovanských dialektů, z nichž se později vyvinul český jazyk, je příbuzenský vztah jejich jazyka k jazyku *Pražských zlomků hlaholských* (dále PZH), dvěma poškozeným listům pocházejícím z 11. stol. (každý asi z jiné doby a od jiného písaře). V jazyce PZH je zcela důsledně zastoupen celý soubor strukturních jazykových znaků nejihoslovanského původu jako v KL, tj. z za *dj, např. *utvrzenie* (proti klasicky stsl. *utvrždenije*), c za *tj/kt, např. *prosece* (proti klasicky stsl. tvaru tohoto participia *prosešte*), šč za *skj, např. *na sudišči* (proti klasicky stsl. *na spdišti*) a *-ьмь* v instr. sg. o-kmenů, např. *дрѣвь/мь/ крижьньмь* (proti klasicky stsl. *-омь*). Kromě toho se v PZH objevují další znaky nejihoslovanské provenience a místního ražení, jako *všech'* se *-š-* (proti klasicky stsl. *vsěchъ* se *-s-*), gen. zájm. 1. os. sg. *mne* (proti klasicky stsl. *mene*), instr. sg. neutrálních jo-kmenů na *-imъ*, např. *szměrenimъ* (proti klasicky stsl. *szměrjenijemъ*), některé z nich nedůsledně, jako variantní prostředky lokální ke klasicky staroslověnským, doloženým rovněž; v PZH se tak objevuje západoslovanský nedostatek *l* epentetického, např. *prěstavenie*, ale i jeho zachování shodně s klasickou staroslověnštinou, např. *prěpolovlenie*, dále západoslovanské zachování skupiny *-dl-*, např. *světidlъna*, ale i jeho zjednodušení v *-l-* shodně s klasickou staroslověnštinou, dokonce v témže slově na jiném místě: *světil'na*, severoslovanské „třetí jat“ v gen. sg. ja-kmenů, např. *bcě*, tj. *bogorodicě*, ale též jihoslovanské *-e*, např. *otъ zemę* atp. (MAREŠ 1949—50, 1951).

PHZ pokládají i zastánci miklošičovské linie za památku českého původu. Jak však lze potom pochopit ideální identitu důsledných znaků z, c, šč, *-ьмь* v nich i v KL? Představují si snad autoři a přívrženci tohoto názoru, že do Čech nebyla po Bořivojově křtu arcibiskupem Metodějem na dvoře moravského Svatopluka přinesena knězem Kajichem oficiální církevní literatura psaná spisovným a liturgickým jazykem politického a kulturního centra staré Moravy, tj. staroslověnštinou moravské redakce, nýbrž nějakým okrajovým dialektem ze vzdálené periferie moravského státu? Nebo se snad domnívají, že tyto tak nápadné shody základní jazykové normy obou památek vznikly v každé z nich nezávisle na druhé? V případě KL bylo konsekventní zastoupení těchto znaků překážkou pro to, aby se připustilo přizpůsobení staroslověnštiny místnímu úzu; v pří-

padě PZH by — při jejich vývoji nezávislém na KL — tato námitka neplatila? Na tyto otázky zastánci miklošičovské linie nedali dosud odpověď, a ani by ji bez násilnosti dát nemohli. Celou problematiku lze vyřešit a spleť navzájem si protřečících soudů rozmotat pouze tak, že uznáme jazykovou normu KL za spisovný substrát, na nějž se za dobu 150—200 let, která od sebe obě památky odděluje, v mladší z nich (PZH) navrstvily už nesystematicky jako specifický superstrát jazykové znaky další, zčásti staré slovanské dialektismy v KL nezastoupené, zčásti jevy vývojově mladší vůbec; pokročilý stav projevují např. PZH — proti KL — ve stavu jerů a nosovek (VEČERKA 1965, 1967; VRANA 1970).

Jestliže KL představují normu staroslověnštiny moravské redakce, pak PZH reprezentují její přímé pokračování na české půdě, tedy normu staroslověnštiny české redakce 11. stol. V širším zarámování osudů slovanské liturgie a stsl. literatury v Českém knížectví 10. a 11. stol. o ní — kromě autorů a prací již uvedených — psali ještě např. NEVOSTRUJEV (1872), POGORELOV (1936), CHALOUPECKÝ (1939), VAŠICA (1940), HORÁLEK (1941, 1948), WEINGART (1949), KRÁLÍK (1960, 1961), VEČERKA (1963, 1970), MATĚJKA (1968), MAREŠ (1974), JAKOBSON (1985) aj.

6. Budiž však řečeno, že noremní vzorky zastoupené v obou uvedených rukopisech nereprezentují komplexní spisovný úzus na Velké Moravě v 9. stol. ani v Čechách 10. a 11. stol. beze zbytku.

Na Moravě byly především v užívání i rukopisy přeložené ještě v Byzanci v „prastaroslověnštině“ (nebo „staroslověnštině soluňské“). Při účasti tvůrců různého etnického (slovansky nářečního) původu, tj. Slovanů balkánských, dále Slovanů moravských nejen ze západnější (jazykově „protočeské“), ale i z východnější (jazykově „protoslovanské“) části Rostislavovy a Svatoplukovy říše, a konečně i panonských kajkavců (předků dnešních Slovinců a části Charvátů), nelze s největší pravděpodobností vyloučit uplatňování jejich jazykových zvyklostí v jejich literární tvorbě. Ostatně jistá variabilita velkomoravského spisovného úzu prosvítá i v mladších, nemoravských opisech moravských protografů (VEČERKA 1965).

Rovněž v Čechách se od konce 9. do konce 10. stol. uplatňoval v literárním fondu velmi pravděpodobně bulharský import; naznačuje jej výborná a bezpečná Kristiánova informovanost o slovanské liturgii v Bulharsku (VEČERKA 1976). Stopy klasické staroslověnštiny jsou zachovány v tzv. *Rajhradských glosách*, zapsaných cyrilicí v 11. stol. do latinského rukopisu *Martyrologia Adova* (HORÁLEK 1939). F. RYŠÁNEK (1953) označil sice památku za Hankovo falzum, ale M. FLODR (1956) prokázal, že Ryšánkovy paleografické důvody, na nichž svou hypotézu postavil, jsou neplatné, takže HORÁLEK (1975) mohl svou původní tezi právem nadále držet.

Je příznačné, že v památce není ono charakteristické *c* za **tj*, ale *št*, např. *noseštiĵa*, ani *z* za **dj*, ale *ž* (*rožbstvo*), což by mohl být rusismus, ale i písařská chyba za *žd*.

V druhé polovině 11. stol. se však na stsl. písemné vzdělanosti v Čechách ruský proud prostředkováný mediem uherským podílel zcela nepochybně. V Uhrách, patrně na dunajském Vyšegradě, našli v letech 1055—1061 útočiště slovanští mniši Sázavského kláštera před nepřízní knížete Spytihněva II. a tam možná i přepsali (hlaholici) PZH z pravděpodobných předloh východoslovanských. Spolu s nimi sdílel tento dočasný exil též Spytihněvův bratr Vratislav, pozdější první český král; v Uhrách se oženil s Adleitou, dcerou uherského krále Ondřeje a jeho manželky Anastasie, dcery kyjevského knížete Jaroslava Moudrého z dynastie Rurikovců (HUŇÁČEK 1970). Nepochybně vlivem této české královny byl na Sázavě zasvěcen počátkem 90. let 11. stol. na Sázavě oltář ruským svatým a jejím pokrevním příbuzným Borisi a Glebovi. Právě s touto událostí by mohl souviset též cyrilský rukopis (ruské redakce) tzv. *Sázavského evangelia*, které jako domnělý autograf Prokopův daroval později Karel IV. charvátským benediktinům v klášteře Emauzském v Praze a které bylo kodikologicky spojeno v jeden celek se známým skvostným charvátsko-hlaholským *Remesšským evangeliem* (o památce mj. ŽUKOVSKAJA 1978; TÓTH 1982; VRANA 1984).

Kontury jinoslovanských vlivů (adstrátů a superstrátů) ve spisovném standardu Velké Moravy a raně středověkých přemyslovských Čech jen matně prosvítají jazykem starých rukopisů a jejich stopy se jen v nepatrné míře dají vytušit ze sporých údajů historických pramenů. Přesto je musíme vzít v úvahu, abychom na základě pouhých dvou nevelkých rukopisů a jejich do značné míry přímočarého řešení interference jazykových elementů prastaroslovenských a lokálních nerekonstruovali obraz spisovného jazyka v celém rozpětí jeho literárního fungování na našem území v prvních dvou a půl stoletích naší národní historie způsobem nepřipustně zjednodušujícím.

7. Závěrem se chci vrátit k úvodu a poukázat na některé nápadné metodologické shody archeologovy a filologovy práce při bádání o počátcích našich národních dějin ve staré Moravě a raně středověkých přemyslovských Čechách. Oba, archeolog i filolog, vycházejí z pramenů silně torzálních a nahodilých — archeolog z lokalit objevených jen přležitostně, filolog z rukopisů známých dotud jen šťastnou shodou okolností; možnost objevu jak nových lokalit, tak i nových rukopisů je pro oba stále otevřena. Oba dále ve svých heuristických zdrojích vyhledávají, registrují a popisují jednotlivé historické objekty: archeolog hmotné předměty materiální kultury, filolog jazyková fakta jako nástroje kultury duchovní. Oba se úzkostlivě snaží o stanovení stratifikace svých nálezů, aby tak dospěli k jejich chronologickému řazení aspoň relativnímu, ve šťastnějších případech i absolutnímu. Oba po registraci a vnějším popisu nalezených objektů usilují o postžení jejich funkce. A oba konečně na základě sumy takto zjištěných jednotlivých fakt se pokoušejí složit celkový obraz naší hmotné i materiální kultury 9.—11. stol., v sektorech bez přímé opory o faktový materiál na základě argumentovaných a odůvodněných hypotéz.

Jen s nepatrnou formulační úpravou se proto mohou obrátit na jubilan-

ta se známým výrokem, jež pronesl Konstantin Filozof ke svému bratru Metodějovi: *Vě soproga jesvě jedinŏ brazdo težošta — My dva jsme spřeženŏ táhnoucí (pluh) jedinou brázdou*. Přeji Bořivojovi Dostálovi hodně zdraví a svěží mysl k další hluboké orbě na dědičné roli naší vědy.

LITERATURA

- ADELFORES: Die erste gedruckte griechisch-kirchenslavische Grammatik. Lviv — Lemberg 1591. Herausgegeben von O. Horbatsch, Frankfurt—München 1973.
- AUTY, R.: The Western Lexical Elements in the Kievan Missal. In: Slawisch-deutsche Wechselbeziehungen in Sprache, Literatur und Kultur, Berlin 1969, s. 3—6.
- BIRNBAUM, H.: Wie alt ist das altertümlichste slavische Sprachdenkmal? Weitere Erwägungen zur Herkunft der Kiewer Blätter und zu ihrem Platz in der Literatur des slavischen Mittelalters, WdSl 26/2, 1981, s. 225—258.
- CIBULKA, J.: 'Επιούσιος — nasostny — quotidianus — vezdejši, Slavia 25, 1962, s. 406—415.
- ČEJKA, M.—LAMPRECHT, A.: K voprosu o slavjanskom jedinstve v period pri-choda v Moraviju Konstantina i Mefodija. In: Magna Moravia, Praha 1965, s. 469—492.
- DOBROWSKY, J.: Institutiones linguae slavicae dialecti veteris, Vindobonae 1822.
- DOGRAMADŽIEVA, E.: Za sāotnošenieto meždu govorima reč i knižoven ezik v slavjanskite ezici prez IX—XI vek. In: Slavjanska filologija, t. 17, 1983, s. 57—64.
- FLODR, M.: Paleografické poznámky k rajhradskému rukopisu Adova Martyrologia ČMM 75, 1956, s. 323—338.
- GEITLER, L.: Starobulharská fonologie se stálým zřetelem k jazyku litevskému, Praha 1873.
- HAMM, J.: Das glagolitische Missale von Kiev, Wien 1979.
- HANKA, V.: Počátky posvátného jazyka slovanského, Praha 1846.
- HORÁLEK, K.: Rajhradské Martyrologium Adonis a otázka české cyrilice, LF 66, 1939, s. 1—20.
- HORÁLEK, K.: České legendy 10. st. a slovanská bohoslužba v Čechách, SaS 7, 1941, s. 94—98.
- HORÁLEK, K.: K otázce lexikálních bohemismů v stsl. památkách. In: Slovanské studie, Praha 1948, s. 115—119.
- HORÁLEK, K.: K otázce české cyrilice. In: Z tradic slovanské kultury v Čechách, Praha 1975, s. 23—25.
- HUŇÁČEK, V.: Slovanská Sázava a česko-uhersko-ruské vztahy v XI. stol., Bull-ÚRJL XIV, 1970, s. 5—21.
- CHALOUPECKÝ, V.: Slovanská bohoslužba v Čechách, její politický, kulturní a historický význam. In: Svatovácl. sb. II/2, Praha 1939, s. 401—455.
- ISACENKO, A.: Začiatky vzdelanosti vo Veľkomoravskej ríši, Jazykovedný sborník 1—2, 1946—47, s. 137—178, 265—317.
- JAGIĆ, V.: Glagolitica, Wien 1890.
- JAGIĆ, V.: Einige Streitfragen. 1. Zur Provenienz der Kijever glagolitischen Blätter, AslPh 20, 1898, s. 1—13.
- JAGIĆ, V.: Einige Streitfragen. 4. Nochmals die Kijever Blätter, AslPh 22, 1900(a), s. 39—45.
- JAGIĆ, V.: Zur Entstehungsgeschichte der altkirchenslavischen Sprache, Berlin 1900(b).

- JAKOBSON, R.: The Czech Part in Church Slavonic Culture. In: R. Jakobson: Selected Writings VI, Berlin—New York—Amsterdam 1985, s. 129—152.
- KALAJDOVIČ, K.: Ioann, eksarch bolgarskij. Izslédovanije ob'jasnjajuščeje istoriju slovenskago jazyka i literatury IX i X stolétij, Moskva 1824.
- KORTLANDT, F.: Zur Akzentuierung der Kiever Blätter, ZslPh 41, 1980, s. 1—4.
- KOVÁŘ, E.: Nákres mluvnice starobulharské, Praha 1889.
- KRAJČOVIČ, R.: O jazyku na Velké Morave a jeho kultúrnej forme, Jazykov. čas. 36/2, 1985, s. 104—111.
- KRÁLÍK, O.: K počátkům literatury v přemyslovských Čechách, Praha 1960.
- KRÁLÍK, O.: Sázavské písemnictví XI. století, Praha 1961.
- KUEV, K.: Istorija na trieznica doktrina i borbata na Kiril i Metodij sreštu tja. In: Simpozium Kirilo-Methodievistika i starobälgaristika, Sofija 1982, s. 28—39.
- LAMPRECHT, A.: Praslovanština, Brno 1987.
- LESKIEN, A.: Handbuch der altbulgarischen (altkirchenslavischen) Sprache, Weimar 1871 (a další vyd.).
- L'VOV, A. S.: K voprosu o moravizmach v jazyke pamjatnikov staroslavjanskoj pišmennosti, Slavia 34, 1965, s. 263—272.
- MAREŠ, F. V.: Pražské zlomky a jejich předloha v světle hláskoslovného rozboru, Slavia 19, 1949—50, s. 54—61.
- MAREŠ, F. V.: Pražské zlomky a jejich původ v světle lexikálního rozboru, Slavia 20, 1951, s. 219—232.
- MAREŠ, F. V.: Drevneslavjanskij literaturnyj jazyk v Velikomoravskom gosudarstve, VJa 1961, Nr. 2, s. 12—23.
- MAREŠ, F. V.: Die slavische Liturgie in Böhmen zur Zeit der Gründung des Prager Bistums. In: Millennium Dioceseos Pragensis, 1974, s. 95—110.
- MATEJKA, L.: Moravian Codification of the First Slavic Literary Language. In: The Czechoslovak Contribution to World Culture, The Hague—London—Paris 1964, s. 105—111.
- MATEJKA, L.: The Bohemian School of Church Slavonic. In: Czechoslovakia, Past and Present, The Hague 1968, s. 1569—1577.
- MIKLOSICH, F.: Lautlehre der altslovenischen Sprache, Wien 1850(a).
- MIKLOSICH, F.: Formenlehre der altslovenischen Sprache, Wien 1850(b).
- MIKLOSICH, F.: Vergleichende Lautlehre der slavischen Sprachen, Wien 1852.
- MIKLOSICH, F.: Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen I. Lautlehre, Wien 1879².
- MOSZYŃSKI, L.: Wpływ morawski w obocznych formach Kodexu Zografskiego. In: Z polskich studiów slawistycznych, Warszawa 1958, s. 24—33.
- NEVOSTRUJEV, R.: Pogled na istoriju istočne crkve u Češkoj i stara istočna služba sv. Večeslavu, Rad JAZU 21, 1872, s. 132—162.
- NIMČUK, V. V.: Kyjivski hlaholyčni lystky, Kyjiv 1983.
- ONDRUŠ, Š.: Z lexiky Kyjevských listov: vsqdx, Slavia Slovaca 19, 1984, s. 36—43.
- ONDRUŠ, Š.: Iz leksikata na Kievskite listove, Starobälgaristika 10/3, 1986, s. 49—53.
- PANTELIĆ, M.: O Kijevskim i Sinajskim listićima, Slovo 35, 1985, s. 5—56.
- PAULINY, E.: Slovesnost a kultúrny jazyk Velké Moravy, Bratislava 1964.
- POGORELOV, V. V.: Češskije prodolžateli Kirillo-Mefodijevskoj literaturnoj tradicii, Izv. na Bälg. archeol. inst. 10, 1936, s. 3—15.
- RYŠÁNEK, F.: Kyrilské a jiné přípisky v rajhradském Martyrologiu Adově — pádělky Hankovy, LF 76, 1953, s. 249—279.
- SHEVELOV, G. Y.: Trst-Type Groups and the Problem of Moravian Components in Old Church Slavonic, The Slavonic and East European Review 85, 1957, s. 379—398.
- SCHAEKEN, J.: Die Kiever Blätter, Amsterdam 1987.
- SMOTRYCKYJ, M.: Hramatiki slavenskia pravilnoe syntagma. Nachdruck der Ausgabe Jevje 1619. Herausgegeben und eingeleitet von O. Horbatsch, Frankfurt am Main—München 1974; též faksimilní vyd. s pojednáním o památce od V. V. Nimčuka, Kyjiv 1979.

- STANISLAV, J.: Črty kultúrneho jazyka na Veľkej Morave a v stredovekej Bratislave. In: (sb.) Bratislava II, 1966, s. 31—58.
- STANISLAV, J.: Zo štúdia spovedných textov spred r. 863 na Veľkej Morave alebo v Panónii. In: Studia palaeoslovenica, Praha 1971, s. 401—414.
- STANISLAV, J.: Kultúrny jazyk na Veľkej Morave a v slovenskej časti Panónie. In: Studia Acad. Slovaca 3, 1974, s. 449—465.
- STANISLAV, J.: Problém slovakizmov v staroslovienských (staroslovanských) pamiatkach, Slovo 24, 1974, s. 203—220.
- STIEBER, Z.: O jazyke Kijevského missala. In: Issledovanija po slavjanskomu jazykoznaniju, Moskva 1971, s. 106—109.
- STIEBER, Z.: Jeszcze o Mszale Kijowskim, Studia z filol. pol. i słow. 17, 1978, s. 313—314.
- TKADLČÍK, V.: Dvě reformy hlaholského písemnictví, Slavia 32, 1963, s. 340—366.
- TRUBETZKOY, N. S.: Altkirchenslavische Grammatik, Wien 1954.
- VAŠICA, J.: Slovanská bohoslužba v českých zemích, Praha 1940.
- VEČERKA, R.: Slovanské počátky české knižní vzdělanosti, Praha 1963.
- VEČERKA, R.: Velikomoravské istoki cerkovnoslavjanskoi písmennosti v Češskom knjažestve. In: Magna Moravia, Praha 1965, s. 493—524.
- VEČERKA, R.: Jazykovědný příspěvek k problematice stsl. písemnictví v přemyslovských Čechách X. a XI. stol., Slavia 36, 1967, s. 421—428.
- VEČERKA, R.: Problematika stsl. písemnictví v přemyslovských Čechách, Slavia 39, 1970, s. 223—237.
- VEČERKA, R.: Vliv řečtiny na staroslověnštinu, LF 94, 1971, s. 129—151.
- VEČERKA, R.: Zur Periodisierung des Altkirchenslavischen. In: Methodiana, Wien—Köln—Graz 1976, s. 92—121.
- VEČERKA, R.: Das Altkirchenslavische als Schriftsprache Grossmährens, Wiener slawistischer Almanach 6, 1980, s. 279—297.
- VEČERKA, R.: Staroslavjanskij s funkcionano-stilističeskoj točki zrenija, God. Sof. univ. t. 74 za 1980 g., 1985, s. 28—36.
- VEČERKA, R.: Anmerkungen zu den Kiever glagolitischen Blättern, Byzantinoslavica 49, 1988, s. 46—58.
- VOSTOKOV, A. CH.: Razsuždenije o slavjanskom jazyké. In: Trudy Obščestva ljubitelej rossijskoj slovesnosti za 1820 g.
- VRANA, J.: Praški glagoljski odlomci kao svjedok neprekidne ćirilometodske tradicije u Češkoj do kraja XI stoljeća, Slavia 39, 1970, s. 238—249.
- VRANA, J.: Kijevski listovi nisu falsifikat, Slavia 50, 1981, s. 322—326.
- VRANA, J.: O postanku ćirilskoga teksta Rejmskog evandjela, Slavia 53, 1984, s. 113—123.
- WEINGART, M.: Československý typ cirkevnej slovančiny, Bratislava 1949.
- ZAGIBA, F.: Das Slavische als Missionssprache. Die sog. Lingua-quarta-Praxis der bayerischen Mission, WdSl 12, 1967, s. 1—18.
- ZAGIBA, F.: Das Slavische als Missionssprache (lingua quarta). In: Studia palaeoslovenica, Praha 1971, s. 401—414.
- ZIZANIJ, L.: Hrammatika slovenska, Wilna 1596. Pidhotovka faksymiľnoho vydannja ta doslidžennja pam'jatky V. V. Nimčuka, Kyjiv 1980; viz též vydání G. Freidhofs, Frankfurt a. M.—München 1972; um das Faksimile erw. Aufl. 1980.
- ZUKOVSKAJA, L. P.: Rejmskoje jevangellje. Istorija jeho izučenija i tekst, Moskva 1978.

LINGUISTISCHE SKIZZE ZUM GROSSMÄHREN UND FRÜHMITTELALTERLICHEN BÖHMEN

Im altmährischen Staat betrat in der 2. Hälfte des 9. Jahrhunderts die kulturelle Bühne Europas die älteste slawische Schriftsprache, das Altkirchenslawische. Es entstand auf der Basis der volkstümlichen Dialekte der in der Umgebung von Thessaloniki zu jener Zeit lebenden Slawen. Doch war es kein im graphischen Kleid bloß angezogener Volksdialekt, sondern eine echte Schriftsprache als feines Instrument eines gehobenen literarischen Schaffens. In der komplexen Sprachrealität alten Mährens spielte es sogar die Rolle der „eigenen“, „einheimischen“ Schriftsprache, wie immer auch „fremd“ es hier herkunftsmäßig war. Als Folge der Anpassungsfähigkeit dieser Schriftsprache internationaler Bestimmung an unterschiedliches slawisches Sprachmilieu hat sich im alten Mähren die „mährische Redaktion“ des Aksl. entwickelt. Ihre Gestalt ist nur in seltenen und spärlichen Spuren in den jüngeren, „kanonischen“ Abschriften der mährischen Protographensichtbar. Für den richtigen Repräsentanten des Aksl. mährischer Redaktion wird in einem Zweig der slawischen Philologie die Sprachnorm der Kijewer Blätter gehalten, in denen eine aus dem 10. Jh. stammende Abschrift der betreffenden mährischen Vorlage vermutet wird; der Autor dieser Skizze nimmt nun jedoch an, daß die KB ein Protograph aus der kyrillomethodianischen literarischen Schule sind. Ihre Sprachnorm mit all ihren konsequenten lokalen Sprachmerkmalen bildet das schriftsprachige Substrat der aus dem 11. Jh. stammenden Prager glagolitischen Fragmente, in denen darüber hinaus eine jüngere Schicht weiterer Sprachmerkmale lokalen Ursprungs feststellbar ist. Weder die KB, noch die PGF stellen jedoch die Sprachnorm der mährischen und der böhmischen Redaktion des Aksl. in ihrer Komplettheit und Komplexheit dar: das Gesamtbild der faktischen Situation des Aksl. als Schriftsprache Großmährens und Böhmens war zweifelsohne viel komplizierter und innerlich differenzierter.